

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

2-тарау. Классикалық әлеуметтану теориясы

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 4. Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

Маркс өзінің The Communist Manifesto («Коммунистік партия манифесі») атты ең танымал еңбегін (Marx and Engels [1848]: «Еуропаны елес кезіп жүр, ол – коммунизм елесі», – деген сөздермен бастайды. Көп адам үшін Маркс елеулі зерттеуге лайықты ойшылдан гөрі табынатын тұлғаға айналды. Тіпті ізбасарларының арасында Маркстің идеялары «халықтың апиыны» және «пролетариат диктатурасы» деген сияқты ұрандарда жиі айтылады, бірақ, оның кең ауқымды теориясында осы ұрандардың рөлі аса еленбейді. Оның әлеуметтік теориясын түсінбеудің көп себебі бар, оның бастысы – Маркс өзінің әлеуметтік теориясын ешқашан аяқтамаған. Ол ертеректе өз мансабында экономика, заң, мораль, саясат және т.б. салалар бойынша жеке еңбектерін жариялап, содан кейін «өзінің арнайы жұмысында сол бөліктердің өзара байланысын көрсету үшін тұтастық ретінде қайтадан ұсынуды жоспарлады.

Маркске оралу әлеуметтануда жұмыс істейтіндер үшін соншалықты нәтижелі болатынын көрсетеді. Маркс туралы ойлау әлеуметтанудың және біздің қоғамымыздың қаншалықты бағаланатынын айқындауға көмектеседі. Маркстің ойларын жаңғырту және қайта түсіндіру әлеуметтануды қайта жаңартып, ерекшелеу, жаһандану және қоршаған орта сияқты мәселелерге жаңа көзқарасты қалыптастырды. Маркстің теориясы – капитализм аясындағы теңсіздікті және оны қалай өзгертуге болатынын талдау.

Капитализм әлемдегі басымдыққа ие болғандықтан және ең маңызды коммунистік балалар жойылып кеткендіктен, кейбіреулер Маркс теорияларының өзектілігі де жоғалды деп дауласа алады. Дегенмен Маркстің капитализмге талдау жасағанын түсінгеннен кейін, оның теориялары бұрынғыға қарағанда бүгінгі күні өте өзекті екенін байқауға болады. Маркс капитализмнің дағдарыстарға беталысын түсіндіретін болжамдар ұсынды, созылмалы теңсіздік сипатын әшкерелеп көрсетті, егер одан ештеңе өнбесе, капитализмнің өз уәделеріне сай өмір сүруін талап етеді. Маркстің мысалы теория туралы маңызды ойды тудырады. Тіпті олардың ерекше болжамдары расталмаса да, Маркс қауіптенген пролетариат революциясы болмаса да, бұл теориялар біздің қазіргі қоғамымызға балама ретінде өз құндылығын әлі күнге жойған жоқ.

Диалектика

Владимир Ленин «неміс философы Г.В. Гегельді түсініп алмас бұрын, ешкім де Маркстің жұмысын толық түсіне алмайтынын» мәлімдеген. Диалектикалық философия идеясы ғасырлар бойы қалыптасты. Оның негізгі идеясы – қарама-қайшылықтардың бірлігі. Гегель тарихи өзгерістерді түсіну үшін қарама-қайшылық идеясын қолданды. Гегельдің пікірінше, шын өмірдің мәні қарама-қайшылықты түсініктемелерден, ал біздің қарама-қайшылықтарды шешу әрекеттерімізден және дамып келе жатқан жаңа қарама-қайшылықтардан тарихи өзгеріс туындайды. Сондай-ақ Маркс тарихи өзгерістерге қайшылықтардың ортақтығын мойындады. Оны «капитализмнің қарама-қайшылықтары» және «таптық қарама-қайшылықтар» сияқты танымал тұжырымдардан көруге болады. Алайда Гегельден өзгешелігі – Маркс бұл қарама-қайшылықтардың біздің түсінігімізде яғни, ойымызда іске асатынына сенбеді. Керісінше, Маркс үшін бұлар – нақты, бар қайшылықтар. Маркс үшін мұндай қарама-қайшылықтар жайлы орындықта отырған философтың ой-түсінігімен емес, әлеуметтік әлемді өзгертетін қан төгісті күреспен шешіледі. Диалектикалық көзқарастың көптеген әлеуметтанушылардың ойлау әдісінен үлкен айырмашылығы болса да, бұл – Маркстің еңбегін әлеуметтану үшін соншалықты маңызды ететін тәсіл. Диалектика әртүрлі деңгейлердің біртұтас бүтіндікке ұқыпты түрде бейімделуіне қатысты дәстүрлі әлеуметтануға деген қызығушылықтан гөрі, әлеуметтік шындықтың әртүрлі деңгейлері арасындағы қақтығыстар мен қарама-қайшылықтарға қызығушылық тудырады.

Мысалы, капитализмдегі қайшылықтардың бірі – жұмысшылар, зауыттар және жұмыс істейтін басқа өндіріс құралдарына иелік ететін капиталистер арасындағы қарым-қатынас. Капиталист жұмысшылардың еңбегінен пайда табу үшін оларды қанайды. Жұмысшылар капиталистерге қарсы, еңбегіне қарай өз үлесін алғысы келеді. Маркс мұны «капитализмнің табиғатындағы бітіспес қарама-қайшылық» дейді. Капитализм кеңейіп құлаш жайған сайын жұмысшылардың саны өсіп, қанаушылық күшейген үстіне күшейеді. Ол үшін капитализм

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы

Дәріс: 4. Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

кішігірім фирмалардың бизнеспен айналысуын шектеп, көп адамдарды жұмысшыларға айналуға мәжбүрлейді. Капиталистер пайда табу үшін өзара бәсекелесіп, жұмысшыларды одан әрі қанауға салады, сөйтіп олардың арасындағы шиеленіс бірте-бірте асқына түспек. Бұл қайшылықты философия арқылы емес, тек әлеуметтік өзгерістермен шешуге болады. Қанау деңгейінің артуы жұмысшылар қарсылығын одан сайын күшейтеді. Ал қарсыласу одан да қатал қанау мен қысым көрсетуді тудырады және бұл екі тап арасындағы бітіспес қарама-қайшылыққа алып келеді.

Диалектикалық әдіс. Маркстің нақты, шынайы қайшылықтарға назар аударуы әлеуметтік диалогті зерттеудің ерекше әдісіне жол ашты, ол да «диалектикалық» деп аталады.

Факт және құндылық

Диалектикалық талдауда әлеуметтік құндылықтар әлеуметтік фактілерден ажыратылмайды. Көп әлеуметтанушы өздерінің құндылықтары әлеуметтік тіршілік туралы фактілерді зерттеуден дербес және солай болуы керек деп сенеді. Диалектикалық ойшылдың әлеуметтік әлем туралы зерттеуде «құндылықтарды ескермеуі мүмкін емес, сонымен қатар, қажетсіз» деп санады. Өйткені мұндай әрекет қоғам мәселелерінің шешу жолдарын іздеуде ұсынары аз, адам болмысына жат әлеуметтану пайда болады. Фактілер мен құндылықтар, сөзсіз, бір-бірімен тығыз байланысты, сол арқылы әлеуметтік құбылыстарды зерттеу құндылықтарға бағытталған.

Өзара қарым-қатынас

Диалектикалық талдау әдісі әлеуметтік әлемнің түрлі бөліктерінің арасындағы қарапайым, біржақты, себеп-салдарлық қатынастарды көрмейді. Диалектикалық ойшыл үшін, себеп-салдарлы ойшылдармен салыстырғанда, әлеуметтік әсерлер бір бағытта ғана жүрмейді. Диалектик үшін бір фактор екіншісіне әсер етуі мүмкін, сондай-ақ, соңғысы алдыңғысына бір мезетте әсер ете алады. Мысалы, капиталистердің жұмысшыларды қанай түсуі олардың наразылығын өршітіп, күрескер болуға итермелейді, бірақ, пролетариаттың күрескерлік рухының өсуі олардың қарсылығын басу үшін капиталистерді одан да әрі қанай түсуге мәжбүрлеуі мүмкін.

Өткен шақ, қазіргі кез, болашақ

Диалектиктер әлеуметтік құбылыстардың қазіргі әлемдегі қарым-қатынасын ғана емес, сонымен қатар, осы заманауи шындықтың өткен шақтағы және болашақтағы әлеуметтік құбылыстарға қатынасын қарастырады.

Шарасыздыққа мойынсұнбау

Марксті «тарихи шарасыздықты ұстанушы» емес, «саяси мүмкіндіктерді көруші» деп сипаттайды. Әлеуметтік құбылыстар үнемі әрекет үстінде және қозғалыста болғандықтан, әлеуметтік әлем қарапайым, детерминистік үлгіге қарсы тұрады. Болашақ қазіргі заманғы модельге негізделуі мүмкін, бірақ, ол міндетті емес. Маркстің тарихи зерттеулері адамдардың таңдау жасайтынын, алайда бұл таңдаулардың шектеулі екенін көрсетті. Мысалы, Маркс қоғам таптық күреспен айналысатынына және адамдар «қоғамның революциялық қайта қалпына келтірілуіне немесе қарсылас таптардың жалпы күйреуіне» қатыса алатынына сенді. Маркс болашақты коммунизмнен табу керек деп үміттенді, бірақ, оның келуін жұмысшылардың ен-жар қалыпта күте алатынына сенбеді. Коммунизм олардың таңдауы мен күрес жолы арқылы ғана келеді.

Диалектика үлкен абстракцияларды емес, шынайы қарым-қатынастарды зерттеуге қызығушылық танытады. Марксті Гегельден алыстатқан дәл осы үлкен абстракциялармен айналысуға қарсылығы.

Акторлар және құрылымдар

Диалектикалық ойшылдар сондай-ақ субъектілер мен әлеуметтік құрылымдар арасындағы динамикалық қарым-қатынастарға қызығушылық білдіреді. Маркс, сөзсіз, әлеуметтік талдаудың негізгі деңгейлері арасындағы тұрақты өзара әрекетін пайымдауға шебер болды. Маркс ойының өзегі – адамдар мен олар жасайтын кең ауқымды құрылымдар арасындағы қарым-қатынас. Бір жағынан, бұл кең ауқымды құрылымдар адамдардың өз мақсаттарын жүзеге асыруға көмектеседі; екінші жағынан, олар адамзат үшін елеулі қатер төндіреді. Бірақ диалектикалық әдіс бұдан да күрделі, өйткені, диалектик өткен шақ, қазіргі кез бен болашақтағы акторлар және құрылымдар сияқты мән-жайларды қарастырады.

Адам әлеуеті

Маркс капиталистік қоғамның адам әлеуетіне, оның еңбекке деген қатынасына және капитализм тұсындағы оның иеліктен айырылу қарама-қайшылықтарына сыни талдау жасады. Ол біздің адами әлеуетіміз бен капиталистік қоғамда жұмыс істеуіміз арасында нақты қайшылық бар деп санады. Маркс адамдардың – «әлеуметтік қатынастардың ансамблі» екенін өзінің ертеректегі жұмысында жазған. Бұл біздің, адам әлеуетінің, нақты әлеуметтік қарым-қатынастарымызбен және институттық контекстімізбен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Сондықтан адам табиғаты статистикалық емес, тарихи және әлеуметтік тұрғыдан өзгереді. Адам әлеуетін түсіну үшін біз әлеуметтік тарихты түсінуіміз керек, өйткені, адам табиғаты, Маркстің пікірінше, сол қоғамның тарихын қалыптастыратын диалектикалық қарама-қайшылықтар арқылы қалыптасады.

Маркс үшін жалпы адам әлеуеті бар, бірақ, одан да маңыздысы – оның «әрбір тарихи дәуірде өзгертіні». Кейбір марксистер, мысалы Луи Альтуссер, Маркстің адамзатқа сенбейтінін мәлімдеген еді. Қоғамды өзгертуге мүдделі біреу үшін адам табиғатын төмендететіндей негіз бар. Адамзат табиғаты туралы яғни, біздің «табиғи» ашкөздігіміз, зорлық-зомбылыққа «табиғи» бейімділігіміз, «табиғи» гендерлік айырмашылықтарымыз туралы ойлар кез келген әлеуметтік өзгерістерге қарсы тұру үшін жиі пайдаланылады. Адами табиғаттың мұндай тұжырымдамасы тумысынан консервативті болады. Біздің мәселелеріміз адам табиғатына байланысты болса, жағдайды өзгертуге тырысудың орнына, соған бейімделуді үйренуіміз керек.

Адам табиғатының кейбір тұжырымдамасы – кез келген әлеуметтану теориясының бір бөлігі. Адам табиғаты туралы осы еңбек авторларының тұжырымдамасы қоғамның қалай өмір сүре алатынын және оны қалай өзгертуге болатынын анықтайды, бірақ, Маркс теориясындағы ең маңызды нәрсе – қоғамның қалай өзгеруі қажеттігін көрсетеді.

Еңбек

Маркс үшін түрлер мен адам әлеуеті еңбекпен тығыз байланысты: «Еңбек, ең алдымен, адам және табиғат екеуі де қатысатын процесс және онда адам өз еркімен өзі мен табиғат арасындағы материалдық реакцияларды реттейді және басқарады...». Осылайша, сыртқы әлемде әрекет етіп, оны өзгерткенде, сол арқылы ол өзінің табиғатын да өзгертеді. Ол өзінің қалғыған қабілетін дамытады және оларды өз еркіне бағынуға мәжбүр етеді. Маркстің пайымдауынша, бұл еңбек табиғаттың материалдық аспектілерін ғана емес, сонымен қатар, біздің өзімізді, оның ішінде қажеттіліктерімізді, санамызды және адами табиғатымызды өзгертеді.

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 4. Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

Еңбек бір мезгілде:

1. Біздің мақсатымызды объективтеу;
2. Адам қажеттілігі мен материалдық объектілер арасындағы маңызды қарым-қатынасты орнату;
3. Біздің адами табиғатымызды өзгерту бола алады.

Маркстің еңбек терминін пайдалануы экономикалық қызметпен шектелмейді; ол біздің мақсатымызға сәйкес табиғаттың материалдық аспектілерін өзгерткен барлық өнімді әрекеттерді қамтиды. Бұл еркін мақсатты әрекет арқылы пайда болған нәрсе – адам табиғатының өрнегі және оның өзгеруі. Еңбек, тіпті көркемдік еңбек қажеттілікке жауап береді, ал еңбектің өзгеруі біздің қажеттіліктерімізді де өзгертеді. Қажеттіліктерімізді қанағаттандыру жаңа қажеттіліктердің пайда болуына әкелуі мүмкін.

Маркс үшін еңбек – біздің шынайы күшіміз бен әлеуетімізді дамыту. Материалдық болмысты мақсатымызға сай етіп өзгертсек, біз өзімізді де өзгертеміз. Сонымен қатар еңбек – әлеуметтік қызмет. Жұмыс бірлескен өндіріс барысында яғни, басқалар біздің жұмысымызға қажетті құралдарды немесе шикізатты ұсынғандықтан немесе біздің еңбегіміздің жемісін көргендіктен, басқалармен тікелей байланысты. Еңбек жеке адамды ғана өзгертпейді, қоғамды да өзгертеді. Шындығында, Маркс үшін адамның адам ретінде пайда болуы қоғамға байланысты. Маркс: «Адам – тек қоғамда ғана адамға айнала алатын әлеуметтік жануар емес, ол тікелей мағынада *zoopolitikon* дегенді білдіреді», – деп жазды.

Айыру

Маркс еңбек пен адам табиғаты арасында тәуелділік бар деп санағанына қарамастан, осы қатынас капитализм арқылы бұрмаланған деп ойлады. Бұл бұзылған қарым-қатынасты мүліктен айыру деп атайды. Маркстің адам табиғаты мен мүліктен айыру тұжырымдамасын талқылау ертеректегі еңбектерінен бастау алады. Капиталистік қоғамның табиғаты туралы өзінің кейінгі жұмысында «мүліктен айыру» деген философиялық терминнен жалтарды, бірақ, мүліктен айыру оның басты мәселесінің бірі болып қалды.

Маркс капитализмнің арқасында біздің еңбегімізге деген қарым-қатынасымызға қатысы ерекше форманы талдады. Енді жұмысымызды мақсатымыздың көрінісі ретінде қабылдамаймыз. Объективтеу жоқ. Керісінше, бізді жұмысқа алатын және ақша төлейтін капиталистің мақсатына сәйкес жұмыс істейміз. Аясы тар мақсат – адами мүмкіндіктердің көрінісі болудың орнына капитализмдегі еңбектің пайда болуы, ақыр аяғында, ақша табу деген мақсатқа қол жеткізу құралы. Себебі еңбегіміз енді біздің өзімізге тиесілі емес, ол бізді өзгертпейді. Керісінше, өз еңбегімізді жатсынып, өзіміздің шынайы адами табиғатымыздан алыстап кетеміз. Капиталистік қоғамда мүліктен айыруға тап болатын дәл осы адам болса да, Маркстің негізгі аналитикалық алаңдаушылығы мүліктен айыруға әкеп соқтыратын капитализмнің құрылымында еді. Маркс капитализмнің адамдар мен қоғамға тигізетін қиратушы әсерін анықтау үшін мүліктен айыру тұжырымдамасын қолданады. Бұл жерде капиталистер жұмысшыларды жалға алатын (және жұмысшының еңбек уақытын өзіне иемденетін), оған қоса, өз кезегінде, өндіріс құралдарын (құрал-саймандар мен шикізат) меншіктенетін қостаптық жүйе шешуші мәнге ие. Күнкөріс үшін жұмысшылар өз уақыттарын капиталистерге сатуға мәжбүр болады. Бұл құрылымдар, әсіресе еңбек бөлінісі – мүліктен айырудың әлеуметтік негізі.

Мүліктен айыруды төрт негізгі компоненттің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Біріншіден, капиталистік қоғамда жұмыс істейтін қызметкерлер өздерінің өндірістік қызметінен алшақ кетеді. Олар өз идеялары бойынша немесе өз қажеттілігін тікелей қанағаттандыру үшін объектілерді жасап шығармайды. Демек, жұмысшылар өздерінің өмір сүруіне қажетті ақы төлейтін капиталистер үшін жұмыс істейді, капиталистер есесіне жұмысшыларды өздеріне ыңғайлы түрде пайдалану мүмкіндігіне ие болады. Екіншіден, капиталистік қоғамда жұмыс істейтіндер өндірістік іс-әрекеттен ғана емес, сонымен қатар, осы қызметтің объектісінен – өнімнен де шеттетіледі. Еңбек өнімі жұмысшыларға емес, капиталистерге тиесілі, капиталистер

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 4. Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

оны өз қалауынша пайдалануы мүмкін, себебі бұл – капиталистің жекеменшігі. Үшіншіден, капиталистік қоғамда жұмыс істейтін қызметкерлер өз әріптестерін жатсынып кетеді. Маркстің пайымдауынша, адамдар табиғатта аман қалу үшін, қажетті нәрселерді табу үшін бірігіп жұмыс істеуді қалайды және қажет етеді. Бірақ капитализмде бұл ынтымақтастық бұзылып, көбінесе бейтаныс адамдар капиталистер үшін бірге жұмыс істеуге мәжбүр. Тіпті құрастыру желісіндегі жұмысшылар жақын дос болса да, технологияның табиғаты оларды оқшаулануға әсер етеді. Міне, бір жұмысшы өзінің құрастыру желісіндегі әлеуметтік жағдайын былай деп сипаттайды:

«Сіз бір жігіттің жанында, тіпті оның атын білмей-ақ, бірнеше ай бірге жұмыс істей аласыз. Бір айта кететіні, сіздің сөйлесуге уақытыңыз жоқ. Тыңдау да мүмкін емес... Құлағына айқайлауыңыз қажет. Олардың ерсілі-қарсылы жүретін ақ жейделі жігіттері бар, олар сіздің аузыңыз қимылдап, бірдеңе айтып жатқаныңызды көрсе, «бұл жігітке көбірек жұмыс беру керек» дейді. Сөйлесуге де уақыты жоқ деп сөгеді».

Жұмысшылар жиі бір-бірімен тікелей бәсекелестікке, кейде қақтығыстарға түсуге мәжбүр болады. Өнімділікті барынша арттыру үшін және кооперативтік қарым-қатынастардың дамуына жол бермеу мақсатында капиталистер кім көбірек еңбек ете алады, тезірек жұмыс жасай алады немесе кім бастықтың оңтайын таба алады деп, жұмыскерлерді бір-біріне қарсы қояды. Табысқа жеткен қызметкерлер қосымша сыйақы алады; жолы болмағандар шеттетіледі. Кез келген жағдайда қызметкерлер арасында өздерінің әріптестеріне деген қаскөйлік пиғыл пайда болады. Бұл капиталистер үшін пайдалы, себебі олар өздеріне бағытталуға тиісті дұшпандықтың алдын алады. Оқшаулану мен адамдар арасындағы дұрдараздық капитализмде жұмысшыларды өз әріптестерінен алшақтата түседі. Сонымен, капиталистік қоғамда жұмыс істейтін қызметкерлер өздерінің адами әлеуетінен алшақтап келеді. Жұмыс орны біздің адами табиғатымызды өзгертетін басты күш болудың орнына, жай ғана өзімізді ең аз мөлшерде адам сезінетін, өзіміз бола алатын жерге айналады. Адамдар адам ретінде аз жұмыс істейді, себебі, олар өз жұмыстарында машиналар сияқты жұмыс атқарумен шектеледі. Тіпті күлімсіреп сәлемдесулер бағдарламаланып, сценарий бойынша жүреді. Басқа адамдармен және табиғатпен қарым-қатынас бірте-бірте бақылауға алынатындықтан, сана-сезім жоғалады және, сайып келгенде, біржолата жойылады. Нәтижесінде адамның негізгі қасиеттерін бейнелеуге қабілетсіз адамдардың бұқара тобы, бәріне жатсынып қарайтын жатбауыр жұмысшылардың қарадүрсін қалың тобыры пайда болады.

Иеліктен айыру – Маркстің диалектикалық таныммен зерделеген қайшылықтардың үлгісі. Капитализмдегі еңбек және әлеуметтік жағдайлар мен өзгерген адам табиғаты арасында нақты қайшылық бар. Маркстің бұл қайшылықтың кейбір қырларын ескере бермейтінін атап өту керек. Біз жұмыс берушімен жалақымызға сатып алатын нәрселермен бөлісетіндіктен, біраз игілікке қол жеткіземіз емес пе? Шынында да, бұл – нақты әлеуметтік өзгеріс арқылы шешуге болатын иеліктен айырудың белгісі.

Капиталистік қоғамның құрылымдары

Маркс капиталистік экономикалық жүйенің иеліктен айырудың негізгі себебі екенін түсіндірді. Маркстің адам табиғаты мен иеліктен айыруға арналған еңбегі оны капиталистік қоғамды сынап, адамның басты адами құндылығын білдіру үшін капитализм құрылымдарын жоюға бағытталған саяси бағдарлама жасауға итермеледі. Капитализм – экономикалық жүйе, онда мардымсыз жалақы алатын жұмыскерлер тауарды саны аз капиталистер үшін өндіреді. Капитализмнің құпиясы – саяси биліктің экономикалық қарым-қатынасқа айналуы. Капиталистерге қатал күш қолданудың қажеті шамалы. Олар жұмыстан шығару және иеліктерді жабуға жететін билігі арқылы жұмыскерлерге өз өкімін жүргізе алады. Сондықтан капитализм – жай ғана экономикалық жүйе емес, сондай-ақ, саяси жүйе, билікті жүзеге асыру тәртібі және қызметкерлерді пайдалану процесі.

Маркстің мақсаты – «заманауи қоғамның экономикалық қозғалыс заңдылықтарын» анықтай отырып, экономиканың қоғамдық және саяси құрылымдарын айқынырақ көрсету. Сонымен қатар Маркс, өзі үміттенгендей, капитализмді сөзсіз өзгертетін ішкі оппозицияның сипатын анықтауға ниеттенді.

Тауарлар

«Тауарлардың мәселесі – капиталистік қоғамның ең басты құрылымдық мәселесі». Тауардан бастау арқылы Маркстің капитализм табиғатын ашуға мүмкіндігі бар. Тауар – адам еңбегінің өнімі, бірақ, олар өздерін жасаушылардың мұқтаждықтары мен мақсаттарына қызмет етпеуі мүмкін. Тауар тәуелсіз, мистикалық сыртқы шындыққа ие деуге болады. Маркс осы процесті тауардың фетишизмі деп атады.

Капитализмде біз жасайтын өнімдер, олардың құндылықтары және айырбастан тұратын экономиканың адам қажеттіліктерінен тыс өзіндік мақсаты бар. Тіпті өз еңбегіміз, Маркс айтқандай, бізді шын мәнінде адам етіп қалыптастыратын нәрсе сатып алатын және сатылатын тауарға айналады. Өз еңбегіміз өзімізден бөлек айырбас құнына ие болады. Ол дерексіз нәрсеге айналды және капиталистің бізге үстемдік ететін объектілерін жасау үшін пайдаланылады. Осылайша, тауарлар – жоғарыда талқыланған оқшаулаудың көзі. Тіпті өзін-өзі жұмыспен қамтыған тауар өндірушілердің еңбегі де өз мақсаттарына қол жеткізіп, қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін емес, нарыққа шығару үшін керек. Маркстің тауарларды талқылауы және олардың фетишизмі бізді жеке актор деңгейінен ауқымды әлеуметтік құрылым деңгейіне дейін алып келеді. Тауарлардың фетишизмі экономикаға тәуелсіз объективті шындықты айғақтайды, ол акторға қатысты сыртқы және мәжбүрлі сипат алады. Маркстің айтуынша, экономика – объективті, табиғи нәрсе емес. Бұл – үстемдік нысаны, пайыздық өсімдер мен жұмыстан босату туралы шешімдер яғни, бір топқа басқалардан артық пайда әкелетін саяси шешімдер.

Капитал, капиталистер және пролетариат

Маркске қатысты екі негізгі тип – пролетариат және капиталист болды. Өз жұмысын сата-тын және өздерінің өндіріс құралдарына иелік етпейтін жұмысшылар – пролетариат мүшелері. Өндіріс құрал-жабдықтары немесе фабрикалар олардың меншігі емес. Пролетарийлер өмір сүру үшін жалақыға толық тәуелді. Бұл пролетариатты жалақы төлеушілерге тәуелді етеді. Жалақы төлейтіндер – капиталистер. Капиталистер – өндіріс құралдарына иелік ететін адамдар. Капиталистерді толық түсінбес бұрын алдымен капиталдың өзін түсінуіміз керек. Капитал – одан да көп ақша шығаратын, адамның қажеттіліктері мен қалауын қанағаттандыру үшін емес, инвестициялау мақсатындағы ақша.

Капитал – көп ақша шығаратын ақшалар, бірақ, Маркс бізге бұл одан да кең ауқымды ұғым, сонымен қатар, белгілі бір әлеуметтік қатынас деп айтады. Ақша, бір жағынан, жұмыс істейтін және өнімді сатып алатын пролетариат, екінші жағынан, ақшаны инвестициялаған адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастың арқасында ғана капиталға айналады.

Капиталистік жүйе – эксплуатациялық қатынастардан туындайтын әлеуметтік құрылым. Капиталистер – капиталдың пайдасын өтейтін адамдар. Олар пролетариаттарды пайдалану арқылы пайда табады.

Эксплуатациялау

Пайдалану – капиталистік экономиканың қажетті бөлігі. Барлық қоғамда пайдалану бар, бірақ, капитализмге тән нәрсе – пайдаланудың жеке және «объективті» экономикалық жүйе арқылы жүзеге асуы. Маркстің пайымдауынша, жұмысшылар капиталистер ұсынған шарттарды қабылдауы тиіс, өйткені, олар жұмысты енді өз қажеттіліктері үшін жасай алмайды. Бұл – ерекше шындық, себебі, капитализм жұмыссыздардың резервтік жасағы деп аталатын тобын құрады. Егер жұмысшы капиталистің ұсынған жалақысы бойынша жұмыс істеуді қаламаса, онда жұмыссыздардың резервтік армиясында тағы біреуі дайын тұр. Капиталистер жұмысшыларға өздеріне жұмсап отырған құндылықтардан аз төлейді. Бұл тәжірибе бізді Маркстің қосымша құн тұжырымдамасына алып келеді. Қосымша құн – тек экономикалық тұжырым емес. Капитал сияқты, қосымша құн – белгілі бір әлеуметтік қарым-қатынас пен

үстемдік нысаны, өйткені, еңбек – қосымша құнның нақты көзі. «Капитал – өлім-жітім, бұл вампир тәрізді, тірі еңбекті сору арқылы ғана өмір сүреді».

Капитализм көп капиталды қорландыру және инвестициялау үшін қомақты пайда табуға ұмтылады. Олай жасамайтын капиталисті солай әрекет ететін басқалар ығыстырып шығарады. Мол пайда мен өндірісті кеңейту үшін қосымша құнды көбейте беруге деген талпыныс – капитализмді Маркс капиталистік қорланудың жалпы заңы деп атаған әрекетке итермелейді. Капиталистер жұмысшыларды мүмкіндігінше пайдалануға тырысады. Маркс, негізінен, капитализмнің құрылымы мен құлдырауы капиталистерді одан сайын көп капиталды жинақтау бағытына итермелейтінін айтты. Капиталистер пролетариатты қанауды күшейтеді, осылайша таптық қақтығысқа жол ашады.

Таптық қақтығыстар

Капитализмде Маркстің талдауы екі негізгі тапты ашты: буржуазия мен пролетариат. Буржуазия дегеніміз – Маркстің қазіргі экономикадағы капиталистерге берген есімі. Буржуазия өндіріс құралдарына иелік етеді және жалдамалы еңбекті пайдаланады. Буржуазия мен пролетариат арасындағы конфликт – шынайы материалдық қайшылықтың тағы бір мысалы. Бұл қайшылық осының алдында айтылған еңбек пен капитализм арасындағы кереғарлықтан шығады. Осы қарама-қайшылықтардың ешқайсысы капиталистік құрылымды өзгертуден басқа жолмен шешіле алмайды.

Капиталистік жүйенің логикасы капиталистерді пайдаланылатын пролетарийлерді көптеп шығаруға мәжбүрлейді. Дәл осы адамдар – көтеріліс арқылы капитализмнің түбіне жететіндер. «Сонымен, буржуазияның, ең алдымен, өндіретіні – өзінің көрін қазушылары». Капитализм несімен жақсы? Капитализмнің шарасыз дағдарыстарына және оны үстемдік пен пайдалану жүйесі ретінде бейнелеуіне қарамастан, Маркс капитализмді, ең алдымен, жақсы құбылыс ретінде бағалады. Әрине, Маркс капитализмге дейінгі дәстүрлі құндылықтарға қайта оралғысы келмейді. Капитализмнің пайда болуы қызметкерлердің еркіндігі үшін жаңа мүмкіндіктерді ашты. Өзінің эксплуатациясына қарамастан, капиталистік жүйе барлық бұрынғы қоғамдарды байланыстыратын дәстүрлерден құтылуға жол ашады. Дамып келе жатқан ең қуатты экономикалық жүйе ретінде, капитализм аштықтан және басқа материалдық жоқшылықтан құтқаруға уәде берді. Маркс капитализмді дәл осы уәделер тұрғысынан сынаған. Сонымен қатар Маркс капитализм қазіргі заманның белгілі бір ерекшеліктерінің түпкі себебі екеніне сенді. Қазіргі заманның барлық өзгерген дәстүрлеріне қарсы тұрудың тұрақты жаңаруы мен бәсекелестігі яғни, капитализмге тән бәсекелестік, капитализмді өндіріс құралдарын үздіксіз революциялауға және қоғамды түрлендіруге мәжбүр етеді.

Капитализм шын мәнінде революциялық күш болды. Ол жаһандық қоғамды құрды; тегеурінді технологиялық өзгерісті енгізді; дәстүрлі әлемді құлдыратты. Бірақ қазір, Маркстің пайымдауынша, ол құлдырауы керек. Капитализмнің рөлі аяқталды және коммунизмнің жаңа кезеңі басталатын уақыт келді. Тарихи материалистік тұжырымдама. Маркс капитализмді өзінің болашағы тұрғысынан сынап, тарихтың болжамды бағыт ұстанатынына сенді. Оның бұл сенімі өзінің материалистік тарих тұжырымдамасына негізделген. Адамдардың материалдық қажеттіліктерін қаншалықты қамтамасыз ететіні маңызды болғандықтан, бұл экономикалық қатынастар көбінесе база деп аталады. Экономикалық емес қатынастар, басқа да әлеуметтік институттар мен кеңінен таралған идеялар суперқұрылым болып есептеледі. «Экономикалық іргетастың өзгеруіне қарай барлық күрделі супер құрылым азды-көпті, жылдам өзгеріп отырады». Бұл дәйексөздегі басты мәселе «өндірістің материалдық күштеріне» байланысты.

Капиталистік қоғамның мәдени аспектілері

Капитализмнің материалдық құрылымдарына назар аударумен қатар, Маркс оның мәдени аспектілері туралы да теориялық тұрғыда айтқан. Өндіріс күштерін дамыту үшін өндірістегі

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 4. Карл Маркстің әлеуметтік теориясы

қазіргі қарым-қатынастар ғана емес, сонымен қатар, институттарға қолдау көрсететін қарым-қатынастар, соның ішінде кеңінен таралған идеялар осы өзгерістерге кедергі болуы әбден ықтимал. Маркс осы функцияны жүзеге асыратын кең танымал идеяларды идеологиялар деп атады. Бостандық пен теңдік идеялары капитализмнің өзінен туындайды және дәл осы идеялардың өзі капитализмді құлатып, бізді коммунизмге алып келеді. Маркс сондай-ақ дінді де идеология деп санайды. «Бұл – халықты улайтын апиын». Маркстің пайымдауынша, дін, барлық идеология секілді, ақиқатты бейнелейді, бірақ, бұл – төңкерілген ақиқат. Себебі адамдар өздері тартқан зорлық-зомбылық капиталистік жүйенің зардабынан туындайтынын түсінбегендіктен, олардың азап-қасіреті діни формаға беріледі. Маркстің анық айтуы бойынша, ол дінге қарсы емес, діни иллюзияларды талап ететін жүйеге қарсы.

Бұл діни форма – күйреудің алдында тұрған әлсіз құбылыс, сондықтан, әрдайым революциялық қозғалыстың негізіне айнала алады. Алайда Маркс келешектің утопиялық көріністерін бейнелеуге қарсы болды. Маркс үшін ең маңызды міндет – қазіргі заманғы капиталистік қоғамды сыни талдау. Ол мұндай сын-пікір капитализмді әшкерелеуге және жаңа социалистік әлемнің пайда болуына жағдай жасауға көмектесетініне сенді. Капитализмді жеңгеннен кейін коммунистік қоғамды құрудың уақыты келеді.